

Darko Stojanov

Institut za nacionalnu istoriju – Skopje

d_stojanov_sk@hotmail.com

Zemlja progressa ili zemlja krize: socijalistička Jugoslavija u makedonskim udžbenicima istorije

Sažetak: *U tekstu se kroz udžbenike istorije iz Makedonije razmatra istorija socijalističke Jugoslavije u odnosu prema razvoju nauke i tehnologije u svetu posle Drugog svetskog rata. Preko analize tekstualnog i vizuelnog sadržaja, otvara se diskusija o slici koju su jugoslovenske političke elite htjele da stvore za državu, kao i razlozi za pojedine diskurzivne i političke strategije u tom procesu. Osim toga, analizira se i promena te slike u udžbenicima nakon raspada SFRJ, u kontekstu nove potrebe za legitimitetom u Makedoniji.*

Ključne riječi: *socijalistička Jugoslavija, progres, kriza, nauka, tehnologija, udžbenici, Makedonija*

Huston, we have a problem! Kada je slovenački režiser Žiga Virc objavio trejler svoje genijalne dokumentarne parodije o tajni jugoslovenskog svemirskog programa, još pre oficijalne festivalske premijere 2016. godine, društvene mreže na području bivše Jugoslavije su planule – bukvalno od Vardara pa do Triglava. Masa ljudi iz različitih generacija i regiona, uslovno podjeljena na “vernike” i “nevernike”, bila je uvučena u dirljive diskusije, žestoko braneći dve dijametralno suprotstavljene teze. Pri tome je možda najzanimljivija bila ona grupacija koja je stajala negde između, boreći se sa racionalnim i iracionalnim u sebi, poput “Ne bih ja baš verovao u to... ali šta znaš, ipak je to bila Jugoslavija!”. Danas se lako pitamo zašto su se duhovi toliko uzburkali zbog jednog filmskog trejlera? Izgleda da je pogodio tačno u srž nekog društvenog fenomena. Dok je film uistinu dao značajan doprinos u razmatranju teorije zavere, jugonostalgije, hladnog rata itd., važno je naglasiti i to da je on simbolično otvorio vrata za niz drugih pitanja. I pored toga što spomenuti film nije bio prvi uzrok ovog teksta, ipak mu je u izvesnoj meri dao boju.

Glavno pitanje koje se postavlja u ovom eseju je: na koji način je bila predstavljena socijalistička Jugoslavija u udžbenicima istorije u Makedoniji od 1970. godine do danas, u kontekstu razvoja nauke i tehnologije 20. veka. Naravno, pri tome se spontano otvaraju i

sekundarna pitanja: kakvu sliku je država htela da projektira o samoj sebi (i zašto), i kakva su znanja i percepcije stekle generacije učenika kroz obrazovni sistem? Za tu svrhu pregledano je petnaest udžbenika istorije za osmi razred osnovne škole i drugi, treći i četvrti razred srednje (gimnazijske i stručne) škole, publikovani počevši od 1972. godine (t.j. od 1969, kada je prvi udžbenik odobren od strane Ministarstva prosvete S. R. Makedonije). Analizirani su do različitih nivoa, u zavisnosti od relevantnog sadržaja. Preko induktivnog pristupa, koristeći analize sadržaja i diskursa, dobili smo nekoliko preliminarnih rezultata, za koje se nadamo da mogu biti od koristi istoričarima i drugim istraživačima socijalističke Jugoslavije.

U korak sa vremenom: socijalistička Jugoslavija kao deo globalnog razvoja sveta

Jedan od najjačih utisaka kad se čitaju makedonski udžbenici iz doba 1970-1990. je da su jugoslovenske vlasti bili veoma zainteresirane da ubede svoje mlađe sugrađane da žive u jednoj od najrazvijenijih država na svetu. Pri selekciji tema za učenje, očito već pri pripremanju kurikuluma, značajan prostor je bio ostavljen za krupna dostignuća u nauci, tehnologiji, industriji, ekonomiji, ali i u prosveti, kulturi, životnom standardu itd. I to kako u globalnom/svetskom, tako i u jugoslovenskom kontekstu. Ovi udžbenici imaju od 5 do 20 stranica koje se na neposredan način bave sa spomenutim temama, u zavisnosti od uzrasta učenika i tipa škole, šta je sasvim dovoljno za građenje određenog narativa i upućivanje kako direktne tako i sofisticiranije indirektno političke poruke. Dodatno, često se pronade još nekoliko stranica koje se usputno mogu povezati sa tom tematikom. Šta se tiče udžbenika nakon 1991. godine, cifre više nisu bitne, zato što su tako male i fragmentisane da nemaju efektivnu ulogu. Uobičajeno, kod pitanja socijalističke Jugoslavije i savremenog razvoja sveta, narativna šema može da se prati na liniji: svetska dostignuća – jugoslovenski (socijalistički) doprinos – nauka, kultura i prosveta u Jugoslaviji – unutrašnje ekonomske mere i planiranja za razvoj i modernizaciju države.

U ovim sekcijama udžbenika, učenici mogu da se upoznaju sa glavnim elementima posleratne modernizacije, kao što su mehanizacija, automatizacija, atomska energija, raketna

tehnika, otkrića u medicini itd. Pri tome, sasvim očekivano, glavni akcent je stavljen na prirodne nauke, a tek onda dolaze društvene nauke. Lekcije izobiluju sa tekstovima i fotografijama, koje pružaju solidan pregled tematike. Sam vokabular kroz koji ide naracija je veoma zanimljiv i indikativan, zato što odaje, ili radije gradi, snažnu atmosferu oduševljavanja i entuzijazma. Primera radi, podnaslov jedne lekcije iz 1972. godine glasi “Mi živimo u doba atoma i raketne tehnike” (Dimevski & Kuševski 1972: 208). U drugom udžbeniku te iste godine, naslov jedne lekcije je “Epohalni napredak u nauci i tehnike”, i ona počinje rečenicom: “U posleratnom periodu nauka i tehnika su postigla takve krupne rezultate za koje su ljudi ranije mislili da su u sferi fantazije”, i malo dalje ističe da su “...postignuta takva otkrića za koja čovečanstvo ranije nije moglo ni da pretpostavlja” (Cvetkoski, Apostolov & Gligorov 1972: 279-280). U vezi sa putovanjem u svemir, autori poetično podsećaju kako je “čovjek oduvek upravljao oči prema nebu i zvezdama koji ga opkružuju. Vasiona je za njega predstavljala tajnu. Ali, u našem vremenu, uz pomoću razvijene tehnologije, osobeno zahvaljujući raketama, počelo se sa otkrivanjem tajne vasionkog prostranstva” (Dimevski & Kuševski 1972: 213). U zadnjem udžbeniku iz socijalističkog doba, nailazimo i na detaljniji opis: “Najnoviji vek – savremeno društvo – je najdinamičniji period u razvitku nauke, tehnike i kulture u svetu i u našoj zemlji. U ovom periodu su se dogodile toliko mnoge i takve promene u proizvodnji i u drugim područjima ljudske delatnosti za koje su u prošlosti bile potrebne desetine i više vekova. Moć savremene nauke da promeni uslove na Zemlji koji su bili određeni prirodom, temeljito je promenio položaj čovečanstva, promenio se način življenja i odnosi među ljudima” (Naumovski, Trajkovski & Dimoski 1990: 166). Generalno, kroz tekst se isticalo da se živi u izvanrednim vremenima koja nose izvanredne izazove. Naravno, automatski se postavlja pitanje kako je Jugoslavija odgovorila na te izazove.

U tom kontekstu, u delovima gde se opisuju najnovija svetska dostignuća u nauci i tehnologiji, autori udžbenika uvek dodaju male ali značajne paragrafe o naporima jugoslovenskih naučnika, kako bi dokazali da ništa ne zaostaju za vodećim svetskim silama poput Sovjetskog Saveza i Sjedinjenim Američkim Državama. Parira se na svaku disciplinu. Tako, kad se priča, recimo, o prodoru u hemiji, odmah se naglašava da i “u socijalističkoj Jugoslaviji, nakon pobeđe NOB-a i Narodne revolucije, stvorene su sve mogućnosti za razvoj i na tom polju. Danas se u našoj zemlji već primenjuju dostignuća iz savremene medicine (proizvodnja i uporaba raznih

vrsta novih lekova). Sa razvojem industrije kod nas se sve više uvodi mehanizacija i noviji i usavršeniji načini proizvodnje, kako u razvijenim industrijskim granama, tako i u zemljoradnji” (Dimevski & Kuševski 1972: 212). Pri opisu razvoja saobraćaja, kada avion postaje deo svakodnevnog života u velikim zemljama, ističe se da i “naša zemlja spada u one gde se automobilski i vazdušni saobraćaj snažno razvija” (Dimevski & Kuševski 1972: 213).

Posebno mesto u tom pogledu zauzimaju dostignuća u dva polja koja su tada smatrana za vrhunac naučne i tehnološke revolucije u svetu: atomska fizika i u astronautika. Iako Jugoslavija nije bila svetska sila u ovom domenu, ipak se nastojalo da se prikaže da je država aktivna i ne zaostaje. Fascinaciji sa atomskom energijom i sa svemirom je ustupljen najveći prostor, i svi udžbenici iz socijalističkog doba ističu da su jugoslovenski naučnici radili na tome.

Na primer, kad je reč o atomskim centralama i njihovom revolucionarnom doprinosu za bolji život u savremenom društvu, saznajemo da “u našoj zemlji postoje tri atomska centra – instituta gde se radi na ispitivanju atoma, zbog korištenja njegove energije u miroljubivim svrhama. I kod nas su izgrađeni atomski reaktori (Vinča kod Beograda i Podgorica kod Ljubljane)” (Dimevski & Kuševski 1972: 209). Nakon toga, sledeća stranica je ispunjena fotografijom nuklearnog reaktora u Podgorici kod Ljubljane. Deset godina kasnije, nalazimo istu informaciju, ovog puta dopunjenu sa dva nova podatka: da i Zagreb ima atomski reaktor, i da u Jugoslaviji se gradi centrala na atomski pogon (Dimeski & Kuševski 1982: 175; sličan podatak i kod Naumovski, Trajkovski & Dimoski 1990: 168, koji spominju tri jugoslovenska reaktora nakon prvog nuklearnog reaktora iz 1942. godine, koji se nalazio u Čikagu).

U slučaju astronautike, nakon priče o lansiranju prvog veštačkog satelita (Sputnik), prvog psa (Lajka), prve međunarodne stanice, prvog čoveka (Jurij Gagarin) u vasioni, kao i prvog sletanja na mesec (Apolo 11), i čitave američko-sovjetske trke za osvajanjem kosmosa – čemu su pridružene četiri skice i fotografije – udžbenici uvek dodaju kako “jugoslovenski naučnici aktivno rade na otkrivanju tajne kosmosa. Oni redovno učestvuju na međunarodnim kongresima posvećenima astronautici” (Dimevski & Kuševski 1972: 217; sličan podatak i kod Dimeski & Kuševski 1982: 177). Zadnji udžbenik iz Socijalističke Republike Makedonije takođe donosi podatke o osvajanju svemira, ali više ne vezuje jugoslovensku nauku za taj domen (Naumovski,

Trajkovski & Dimoski 1990: 168-169). Jedan pozitivan novitet kod njega je uključivanje važnosti solarne energije i kibernetike.

Važno je spomenuti da je čitava ova priča o velikim jugoslovenskim dostignućima nakon Drugog svetskog rata deo jedne druge, veće, priče – ideja za socijalizam kao vodeća progresivna sila u svetu, tj. ideja za socijalistički progres kao jedini humani progres. To nas dovodi do pitanja odnosa ideologije i obrazovanja.

Humani progress vs. eksploatacijski progres

I pored toga što udžbenici prezentiraju podjednako konkretna naučna i tehnološka dostignuća i Istoka i Zapada, ipak autori često prave distinkcije u njihovom značaju i njihovim posledicama. To detaljno opisuje jedan udžbenik za osmi razred osnovne škole, u diskusiji o obrazovanju kao krucijalnom faktoru za razvoj: “Međutim, u kapitalističkim zemljama, prosvetavanje zasiluje eksploataciju truda narodnih masa. U našoj otadžbini, kao i u zemljama sa socijalističkim društvenim poretom, ovakav razvoj i ovakve promene u sistemu obrazovanja imaju drugačiji značaj. Naime, u socijalističkim zemljama, narodne mase su gospodari (vlasnici) fabrike, rudnika, saobraćaja i ostalih prirodnih bogatstava. Nosilac, tvorac i vlasnik proizvoda je čovek. On treba da unapređuje proizvodnju u svoju korist i za dobrobit čitave socijalističke zajednice. Zato je Lenjin pričao da u socijalizmu pred narodnim masama stoje važni zadaci: da se uče kako da upravljaju (sa državnim i društvenim poslovima, sa preduzećima), da se uče kako da grade socijalizam i da ovladaju višim stepenom kulture” (Dimevski & Kuševski 1972: 218; uporedi sa Dimeski & Kuševski 1982: 179).

Štaviše, udžbenici za osnovne škole ističu da su upravo “humaniji društveni odnosi” koji postoje u socijalističkim zemljama, kao i njihov “brži napredak u privredi, nauci i tehnici”, ustvari učvrstili i raširili socijalizam u svetu (Dimevski & Kuševski 1972: 199; Dimeski & Kuševski 1982: 179). Ukratko – prema socijalističkim političkim elitama – proizlazi da je zbog svojih humanih atributa i jačeg intenziteta tehnološkog razvoja socijalizam bolja opcija i u krajnoj liniji predodređen da zavlada planetom.

Ideologija i progres: Izgradnja socijalističke Jugoslavije

Jedan drugi aspekt naracije jugoslovenskog progressa je direktno upućivanje ka istoriji kraljevske Jugoslavije, u udžbenicima opisane kao buržoaska i kapitalistička država. Socijalističkim vladajućim elitama je bilo važno da iskoriste svaku šansu da pokažu kako je nova vlast donela neusporedljivo bolji kvalitet života za sve građane, naročito za radnike i seljake. Na primer, indikativno je to što u lekciji o socijalističkoj izgradnji, prva rečenica glasi: “Stara Jugoslavija je bila zaostala zemlja” (Dimevski & Kuševski 1972: 231). Nakon te prve udarne kvalifikacije, sledi i objašnjenje da u toj državi, i pored toga što je raspolagala sa velikim rudnim bogatstvom, industrija nije bila dovoljno razvijena, a mašine i produkti su bili uvoženi iz stranih zemalja. Kontrast između stare i nove Jugoslavije bio je važan propagandni alat ne samo za političku, već i za ekonomsku i tehnološku dimenziju.

Nova socijalistička država je nasuprot tome, kako prikazuju udžbenici, preduzela nove radikalne mere i uspela, i pored nekih prečica, da izdigne i modernizuje zemlju. Bilo je važno da se pred omladinom objasne i opravdaju glavne ekonomske mere koje su krčile put za transformaciju i modernizaciju društva: petogodišnji plan, nacionalizacija, kolonizacija, radničko samoupravljanje i sve drugo što je socijalističku Jugoslaviju vodilo ili dovelo do nivoa najrazvijenije države posleratnog perioda.

Primeru radi, tu ćemo se zadržati samo na prvom velikom koraku ka promeni i progressu – Petgodišnji plan za industrijalizaciju i elektrifikaciju zemlje (1947-1952). Njegov glavni cilj je bio da se racionalno troše raspoloživa sredstva, da se što pre zemlja izvuče iz zaostalosti i da joj se osigura brži ekonomski razvitak (Cvetkoski, Apostolov & Gligorov 1972: 201). Odjednom je Jugoslavija postala “jedno veliko gradilište”. Ovaj i drugi planovi socijalističke vlasti su često u udžbenicima opisivani u detaljima, uključujući i cifre i projekcije progressa. Vezivanje tih podataka za doba stare Jugoslavije moglo je služiti vlastima ne samo kao praktični reper za uspeh plana, već (kad je reč o udžbenicima i učenicima) i kao potsetnik za legitimnost novog režima. U tom kontekstu, neki autori nude sledeće statistike: “On [Petgodišnji plan] je, između

ostaloga, predviđao porast u odnosu na 1939. godinu: industrija za 5 puta, zemljoradnička proizvodnja 1.5 puta, društveni proizvod 1.8 puta, investicije 3.5 puta itd. Prema planu, na jednog stanovnika proizvodnja je 1951. godine trebala da bude: uglj 1 039 kg, čelik 48 kg, cement 137.5 kg, električna energija 272 kw. Predviđalo se da broj kvalifikovanih radnika poraste od 350 000 na 750 000 ljudi” (Cvetkoski, Apostolov & Gligorov 1972: 201). Zatim se na dugo i široko nabrajaju imena raznih željezara, fabrika, valjaonica, topionica, hidrocentrale, termocentrale, železničke pruge, autoputevi i drugi novoizgrađeni krupni objekti kroz celu Jugoslaviju.

Udžbenici su nudili jednu idealiziranu sliku ovog procesa: “U njega su se uključili milioni Jugoslovena, koji su sa izuzetnim oduševljenjem i zalaganjem, za rekordno kratko vreme od godinu i po dana, postigli velike uspehe. Nanovo su bili izgrađene stotine kilometara železničke linije. Iz ruševina su se podigle stotine mostova, rečnih i morskih luka. Počeli su raditi mnoge fabrike i rudnici, od kojih se industrija i železnički saobraćaj snabdevaju sa sirovinama za svoj rad. Stotine škola i viših škola, bolnice i ostale javne službe počele su svoj rad u obnovljenim prostorijama. U procesu obnove posebno veliko mobilizacijsko dejstvo imale su masovne organizacije, kao što su bili omladinska organizacija, tadašnji Narodni front, AFŽ i druge. Oni su organizovali bezbrojne dobrovoljačke udarne radne akcije” (Cvetkoski, Apostolov & Gligorov 1972: 198).

Post-1991 : fragmentacija i rušenje jedne slike

Tačno dve godine nakon zadnjeg socijalističkog udžbenika (1990), u Makedoniji je izašao novi set udžbenika istorije. U međuvremenu počeo je krvavi raspad socijalističke Jugoslavije, a Makedonija je proglasila nezavisnost. Kao što se nova država, u potrazi za nove osnove legitimiteta, okretala prema novim političkim i istorijskim diskursima, neke (ne tako stare) priče su polako išle u zaborav. Novi autori su u predgovoru gordo isticali da osnovna karakteristika novih udžbenika je deideologizacija (Veljanovski et al. 1992: 3).

Iako je reforma 1991. godine znatno promenila kurikulum, ipak unutar pojedinih sekcija i lekcija su se održali tragovi prethodne tematike. Novi udžbenik za osmi razred još uvek opisuje naučna i tehnološka dostignuća u svetu, u ažuriranom formatu: kompjuteri, automatska obrada podataka, telefaks, satelit (Veljanovski et al. 1992: 197-199). Ali, za jugoslovenska dostignuća i napredak više nije bilo mesta. U sledećoj lekciji, posvećenoj socijalističkom planiranju, ton naracije je postao prvo tih i skeptičan, a potom i kritičan. Autori naglašavaju slabosti ekonomskih planova, kroz prizmu onoga što je trebalo da se desi ali se nije desilo (Veljanovski et al. 1992: 201-208). Pozitivan diskurs, ali sa umereno entuzijastičkim tonom, je ostao samo u vezi sa prosvetom i kulturnim institucijama, i to samo u socijalističkoj Makedoniji (Veljanovski et al. 1992: 225-228; slično i u Naumovski et al. 1992; i još smanjenu verziju Veljanovski et al. 1995. i Veljanovski et al. 1996). Na taj način, od jugoslovenske *success story* u toku 1990-ih su ostale samo nacionalno obojene mrvice. Kada je reforma s početka 21. veka dodatno fragmentirala i efektivno razbila koncept Jugoslavije u (do tada) najnovijim udžbenicima, sećanje na socijalističku Jugoslaviju pretvorilo se u fusnotu istorije, koja služi (zajedno sa ostalim socijalističkim i komunističkim zemljama) samo kao sinonim za problem i krizu (osobito u Dimitrijević et al. 2003: 143 i 150-151; Veljanovski 2006; Ristovski 2009).

Zaključak

Pregled udžbenika istorije iz Makedonije sugerise da su vlasti socijalističke Jugoslavije (znači i S. R. Makedonije) obraćale veliku pažnju na istorijsko obrazovanje kao osobito važan instrument u prenošenju poruke političke legitimizacije. Preko pojedinih autora, kao i preko Ministarstva prosvete, država je uspevala da bar dvadeset godina održi izvesnu priželjkivanu sliku za sebe – socijalistička Jugoslavija kao jedna od najrazvijenijih i vodećih zemalja na svetu, tj. država i sistem u kome bi svako hteo da živi. Tematika naučno-tehnološkog i ekonomskog razvoja je odigrala jednu od ključnih uloga u tom smislu. Taj projektirani diskurs se u udžbenicima širio bar u tri pravca, koji su dodatno potvrđivali politički legitimitet: a.) svetski naučno-tehnološki razvoj u posleratnom periodu; b.) kontrast sa zaostalom starom Jugoslavijom; c.) pravdanje glavnih elemenata socijalističkog ekonomskog planiranja. Iz didaktičke perspektive, političke i

ideološke poruke su dobijale formu preko selekcije tema, ustupljenom prostoru, specifičnom diskursu i vokabularu, kako i preko vizuelnog materijala; pitanja i zadaci su ostali uglavnom izvan fokusa. Ne ulazeći dublje u pitanje istinitosti (jer za puno zemalja iz regiona moderno doba je zaista došlo sa socijalističkom Jugoslavijom), može da se kaže da je ta slika u udžbenicima ipak jednostrana i napumpana. U svakom slučaju, zadržala se do samog kraja SFRJ/SRM. U Republici Makedoniji, nakon 1991. godine, taj diskurs više nije imao nikakvu privlačnu moć za nove potrebe političke legitimacije, i nakon jedne decenije sasvim je nestao iz udžbenika.

Bibliografija

(pregled udžbenika)

1. Cvetkoski, Blagoja et al. (1972). *Istorija za III klas gimnazija prirodno-matematička nasoka*. Skopje: Prosvetno delo.
2. Cvetkoski, Blagoja et al. (1972). *Istorija za IV klas gimnazija opšttestveno-jazična nasoka*. Skopje: Prosvetno delo.
3. Dimevski, Jordan i Kuševski, Vojo (1972). *Istorija za VIII oddelenie*. Skopje: Prosvetno delo.
4. Dimeski, Jordan i Kuševski, Vojo (1982). *Istorija za VIII oddelenie*. Skopje: Prosvetno delo.
5. Dimitrijevski, Marjan et al. (2003). *Istorija za III godina reformirano gimnazisko obrazovanie*. Skopje: Makedonska iskra.
6. Kiselinovski, Stojan et al. (1992). *Istorija za VIII oddelenie*. Skopje: Prosvetno delo.
7. Mladenovski, Simo et al. (2000). *Istorija za IV klas gimnazija (opšta i jazična nasoka)*. Skopje: Prosvetno delo.
8. Naumovski, Svetozar et al. (1990). *Istorija za II godina za site struki osven za kulturološko-prosvetnata i pravnata struka*. Skopje: Prosvetno delo.
9. Naumovski, Svetozar et al. (1992). *Istorija za II klas za site struki*. Skopje: Prosvetno delo.

10. Petreska, Darinka et al. (2005). *Istorija za IV godina reformirano gimnazisko obrazovanie*. Skopje: Tabernakul.
11. Ristovski, Blaže et al. (2009). *Istorija za VIII oddelenie*. Skopje: Albi.
12. Veljanovski, Novica et al. (2005). *Istorija za VIII oddelenie*. Skopje: Prosvetno delo.
13. Veljanovski, Novica et al. (2006). *Istorija za VIII oddelenie*. Skopje: Prosvetno delo.
14. Veljanovski, Novica et al. (2006). *Istorija za III godina na gimnaziskoto obrazovanie*. Skopje: Prosvetno delo.
15. Velkoski, Vlado et al. (2008). *Istorija za VIII oddelenie*. Skopje: Prosvetno delo.